

تاریخ علم، دوره ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷، ص ۳۷-۵۱

بررسی عملکرد و نقش مستشاران اتریشی در آموزش قشون و انتقال دانش و فناوری نظامی به ایران در عصر ناصری

اکبر فلاحی

رئیس گروه ارتباطات آرشیوی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

falahi1392@yahoo.com

(دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۱۹، پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۴)

چکیده

در سال ۱۲۹۵ ق و به هنگام سفر دوم ناصرالدین شاه قاجار به اروپا و بازدید از کشور اتریش، استفاده از دانش و توان مستشاران آن کشور با هدف آموزش قشون ایران و انتقال دانش و فناوری نظامی مورد توجه و در دستور کار دولت مردان قاجار قرار گرفت. با ورود اتریشی‌ها و شروع به کار آنها، فعالیت‌ها و کوشش‌های بسیار و گوناگونی در زمینه آموزش تولید تسلیحات و نیز نگارش و ترجمه کتاب‌های نظامی به افواج و دانش‌آموزان مدارس نظامی انجام شد. در این مقاله، سعی بر آن است با تکیه بر منابع دست اول تاریخی همچون کتاب‌ها، اسناد آرشیوی و روزنامه‌ها این اقدام‌ها بررسی و نتایج تشریح گردد.

کلیدواژه‌ها: آموزش قشون، دانش و فناوری نظامی، قاجار، مستشاران اتریشی، ناصرالدین شاه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

پیشینه روابط ایران و اتریش در دوره ناصری به زمان صدارت امیرکبیر (۱۲۶۴-۱۲۶۸ق) برمی‌گردد. در آن مقطع سیاست برقراری روابط با کشوری غیر استعماری که ایران را در زمینه دانش و فناوری یاری کند در دستور کار قرار گرفت. در این راستا، طی مذاکراتی با مقام‌های اتریش، گروهی شامل کرشیش^۱، معلم علم توپخانه، هندسه، حساب و علم جغرافیا؛ گمنز^۲، معلم پیاده نظام؛ زطی^۳، معلم علم هندسه؛ نمیرو^۴، معلم سواره نظام؛ چرنطای^۵، معلم علم معادن؛ پولاک^۶، معلم طب و جراحی و فوکه‌تی^۷، معلم علم طبیعی و داروسازی؛ به ایران آمدند. در این میان، کرشیش و نمیرو در کنار وظیفه اصلی خود - یعنی تدریس در مدرسه دارالفنون - به صورت نظری و عملی به آموزش و مشق توپچیان و سواره نظام قشون نیز پرداختند (فلاحی، ص ۴۹-۵۱ و ۶۱-۶۲).

استخدام مستشاران اتریشی

چند دهه بعد و در سال ۱۲۹۵ق در جریان سفر دوم ناصرالدین شاه به اروپا و دیدار از امپراتوری اتریش، بار دیگر دولت‌مردان ایران به استفاده از دانش و فناوری آن کشور ولی این بار به منظور آموزش افواج و تشکیل قشونی جدید، توجه کردند. شاه، طی آن سفر، در وین از جبهه‌خانه، توپخانه و مدرسه آنجا دیدن کرد (شیبانی، ص ۲۰۹) و سبک نظام اتریش را پسندید. پس از بازگشت، نریمان خان^۸ وزیر مختار ایران، گفتگوی شاه و میرزا حسین خان سپهسالار (صدر اعظم)^۹ را در باره استخدام مستشار با کنت بیلاند^{۱۰}، وزیر جنگ اتریش، پی‌گرفت. وزیر مختار، در تاریخ ذی‌الحجه

1. zzz žž
2. Gumones
3. Zattie
4. Nemiro
5. Carnotta
6. Polak
7. Fochettie

۸. نریمان خان فرزند سلیمان خان سهام‌الدوله، به مدت ۲۵ سال وزیر مختار ایران در اتریش بود. در سال ۱۳۰۹ق ملقب به قوام السلطنه گردید (سلیمانی، ص ۱۲۵-۱۲۶).

۹. میرزا حسین خان، فرزند میرزا نبی خان امیر دیوان، در سال ۱۲۸۸ق به صدر اعظمی ناصرالدین شاه منصوب شد (سلیمانی، ص ۷۵-۷۶).

10. Billiand

بررسی عملکرد و نقش مستشاران اتریشی.../ ۳۹

۱۲۹۵ق/دسامبر ۱۸۷۸م با چند افسر، قراردادی به مدت سه سال امضا کرد و آنها پس از دریافت هزینه سفر، روانه ایران و در محرم ۱۲۹۶ق/ژانویه ۱۸۷۹م وارد تهران شدند. هیأت شامل ده نفر، یک سرهنگ، یک سرگرد، سه سروان، پنج ستوان و فرمانده آنها سرهنگ کلنل شبو^۱ یا شینورسکی^۲ بود. البته شینورسکی کمتر از یک سال در ایران ماند و چون دولت ایران از عملکردش ناراضی بود، کلنل شومل^۳ جایگزین وی شد. قرارداد شومل زیر نظر بیلانند امضاء (ولایتی، ص ۱۴۸) و به مدت دو سال به ریاست هیأت نظامی برگزیده شد (روزنامه ایران، شماره ۴۶۶، ص ۲). افزون بر این، در سال ۱۲۹۹ق گروهی دیگر از مستشاران اتریش به ایران آمدند. حقوق هر یک از آنها در سال دوستانه و پنجاه تا سیصد تومان تعیین شد. یکی از اعضای هیأت کاپیتان کرواس^۴ نام داشت، در فصل اول قراردادش اینچنین آمده است:

...به رضایت وزارت جنگ دولت اتریش و ماجارستان کاپیتان چالز کرواس متعهد می شود در خدمات دولت علیه ایران الی سه سال تمام، معلم نظامی بوده افواجی را که وزارت جنگ دولت علیه ایران به او می سپارد در هر مکانی که وزارت جنگ معین می کند و به رسمی که الان در قشون دولت اتریش ماجارستان مشق و تعلیم دهد (ولایتی، ص ۱۵۲).

بنا بر این، ناصرالدین شاه، با پیشنهاد میرزا حسین خان، صدراعظم و وزیر جنگ، همچون سال های آغازین سلطنت که با تدابیر امیرکبیر از دانش و توان معلمان اتریشی در دارالفنون بهره گرفت؛ این بار نیز برای انتقال دانش و فناوری نظامی به ویژه در زمینه آموزش و مشق قشون به کشور اتریش روی آورد و در این راستا برنامه گسترده و بلند مدتی طراحی و آغاز شد (هدایت، ص ۵۲). اسامی صاحب منصبان اتریشی که در این دوره به خدمت دولت ایران در آمدند به شرح زیر است:

- کلنل شبو یا شینورسکی؛
- شیو مووتیس^۵؛

---

1. Schebaux
2. Shionursky
3. Schoumelle
4. Croisse
5. Chiomyovitis

۴۰ / تاریخ علم، دورہ ۱۶، شماره ۱، بہار و تابستان ۱۳۹۷

- ماژور استوداخ؛^۱
- ژنرال قستقرخان یا کاستکرخان،^۲ سرتیپ مهندس باشی؛
- ماژور، بارون ستوداک؛^۳
- کاپیتان توپخانہ واگنر؛^۴
- کاپیتان پیادہ نظام، کرس یا کِرواس؛
- کاپیتان پیادہ نظام، ستادیسکی؛^۵
- کاپیتان مهندس، بارون لیترنر؛^۶
- [ستوان] اول، ماژور شوایسبہ بی کودکسی؛^۷
- [ستوان] اول مخبران، کزاک؛^۸
- [ستوان] پیادہ نظام، زنیستی؛^۹
- [ستوان] پیادہ نظام، شمو؛^{۱۰}
- مدیر موزیک، ژبوئر؛^{۱۱}
- صاحب منصب قورخانہ، واشا؛^{۱۲}
- مسیو اسملاک،^{۱۳} سلطان^{۱۴} سوارہ نظام؛
- مسیو دپرشنگ،^{۱۵} سلطان توپخانہ؛
- مسیو کارپسار،^{۱۶} سلطان پیادہ نظام؛

1. Stodach
2. Kastakr Khan
3. Stoudak
4. Wagner
5. Stadytsky
6. Litrener
7. Schoisbe. B.Kodeksi
8. Kozak
9. Dznitsy
10. Chamoi
11. Geibouerre
12. Vacheau
13. Smolack
۱۴. سلطان: صاحب منصبی پائین تر از باور، یا سرکرده و بالاتر از نائب؛ سروان (یحیی مدرسہ و دیگران، ص ۳۳۸).
15. Doporschang
16. Carpsarre

پژوهشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- مسیو دُودل،^۱ نایب اول شاسر؛^۲
- دُگومنی کی^۳ سواره؛
- کُه لِر^۴ توچی؛
- پیری بی^۵ شاسر؛
- پاتِرلُستِر،^۶ مُت^۷ پیاده نظام؛
- مسیو مرل^۸؛ کاپیتان کانرلر،^۹ معلم پیاده نظام؛
- مسیو گبار،^{۱۰} موزیکانچی پیاده نظام؛
- شاسور آدف^{۱۱} و مسیو «پُتو»^{۱۲} معلم قورخانه.^{۱۳}

آموزش‌های نظامی

آموزش پیاده نظام

با شروع فعالیت مستشاران، هفت فوج از قشون عراقی به منظور نمونه انتخاب شدند تا به سبک اتریشی آموزش ببینند (شیبانی، ص ۲۱۲). هر فوج شامل ۸۰۰ نفر می‌شد که پس از طی مدتی، لشکری ۵۶۰۰ نفری تشکیل و ولایت سلطان آباد (اراک) مرکز ستاد آنها شد (کرزن، ج ۱، ص ۷۴۵). در واقع، برنامه اصلی این بود که دسته کوچکی به صورت نمونه اتریشی تشکیل و هسته مرکزی قشون شود (همو، ج ۱، ص ۷۶۶). پیشنهاد و نقشه اتریشی‌ها به قدری توجه ناصرالدین شاه را جلب کرد که حقوق شش ماه آنها را پیشکش داد (همو، ج ۱، ص ۲۳۹) در این میان، در همان سال نخست آموزش،

1. Doidelle

۲. شاسر، شاسور، شوسه Chasseur: واحدی مرکب از افراد سوار یا پیاده سبک اسلحه برای عملیات سریع و ضربه زدن به دشمن؛ شوسه، مخبران: اسکادران‌های سواره مرکب است از قسمت شاسور و اسارد که عبارت است از سواره سبک؛ شاسور: که عبارت است از فوج مخبران (یحیی مدرس و دیگران، ص ۳۵۵).

3. Dokoumoniky

4. Kohler

5. Pierre. B

6. Patetz, Ioster

7. Motte

8. Merle

9. Kannreller

10. Goubar

11. Adoffe

12. Potoi

۱۳. برای منابع این نام‌ها نک: اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۱، ص ۵۳۷؛ ج ۳، ص ۲۰۷۵-۲۰۷۶؛ همو، المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۳۵۵؛ روزنامه ایران، شماره ۳۸۴، ص ۱؛ همان، شماره ۴۶۶، ص ۲.

۱۲۹۶ق، کلنل شبو یا شینورسکی و شیو مووتیس ۱۰۰۰ نفر از سربازان را آموزش دادند و در قالب هفت فوج ساماندهی کردند و تصمیم گرفته شد که بعد از این افراد تعلیم دیده در میان آنها تقسیم شوند. افزون بر این، دو دسته موزیک نیز به سبک اتریش تربیت شدند. نام افواج یاد شده به این شرح است: فوج مهندس، فوج توپخانه، فوج مخبران، فوج اول پیاده، فوج دوم پیاده، فوج سوم پیاده و فوج چهارم پیاده (روزنامه ایران، شماره ۳۸۴، ص ۱).

با هدف انجام بهتر امور، در وزارت جنگ اداره افواج طرح اتریش و سواره قزاق تشکیل شد که ساختار بخش اتریشی به این شرح زیر بود: رژیمان^۱ اول: از بابت پیاده نظام؛ رژیمان دوم: از بابت پیاده نظام؛ شابسوی: فوج مخبران؛ ژنی^۲: فوج مهندس؛ توپچیان توپ‌های تهر اتریشی و موزیکانچیان (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری ج ۳، ص ۲۰۹۴). لازم به ذکر است در سال ۱۳۰۷ق صاحب منصبان نظام طرح اتریش، شامل ۱۰ نفر سرهنگ، ۱۰ نفر نایب سرهنگ با یاور اولی، ۱۱ نفر یاور دوم، ۴۷ نفر سلطان، ۵۹ نفر نایب اول، ۱۷ نفر نایب دوم و ۱۲ نفر وکیل باشی و رژیمان بود (اعتماد السلطنه، المآثر والآثار، ج ۱، ص ۳۵۵).

محل آموزش افواج طرح اتریشی در میدان داخل دروازه حضرت عبدالعظیم(ع) و یکی از آموزش‌های مهم «مشق ژیمناستیک» بود که هشت دستگاه داشت و هر وسیله‌ای ده الی دوازده نوع حرکت. معلم مخصوص این دستگاه‌ها کاپیتان استاندسکی بود (روزنامه ایران، شماره ۴۰۴، ص ۱). در راستای آموزش بهتر آن مشق، کاپیتان واگنر کتابی با عنوان فرامین مشق ژیمناستیک در ۷۸ صفحه تألیف کرد و در سال ۱۲۹۸ق به چاپ رساند. در گزارشی، مشق ژیمناستیک این چنین تشریح شده است:

به کلنل امر شد آنچه در این مدت کم یاد گرفته‌اند فرمان دهد مشق کنند. کلنل حسب الامر به صاحب منصبان آنها که عبارت از چند نفر اتریشی و هفتاد نفر از شاگردان مدرسه نظامی می‌باشند حکم داد مشق حالیه افواج ژیمناستیک (یعنی ورزش) شد که بدو برای هر سربازی لازم است تا دست و پا و کمر و دیگر اعضای خود را با این مشق محکم کند و عادت به جستن از پائین به بالا

۱. رژیمان Reziman واحد پیاده کوچک‌تر از بریگاد یا تیپ و بزرگتر از باطالان (یحیی مدرسی و دیگران، ص ۲۸۲).

۲. ژنی zeni واحد مسؤول امور جاده‌سازی و ساختن استحکامات و ابنیه نظامی (همو، ص ۳۰۰).

بررسی عملکرد و نقش مستشاران اتریشی.../۴۳

و از بلندی به پائین و از خندق و جداول و جوی و رودخانه و غیره نماید تا هنگام یورش هرچه جلو آید عایق و مانع مرام نشود... (روزنامه ایران، شماره ۳۸۴، ص ۲).

در سال ۱۲۹۸ ق، پس از گذشت دو سال از فعالیت مستشاران، افسران ایرانی که درخصوص سبک اتریشی آموزش دیده و دارای مهارت و تجربه لازم بودند در مشق فوج‌ها حضوری فعال داشتند. نظامیانی همچون، عبدالحسین میرزا، محمد آق‌ای جدید الاسلام، کریم خان، میرزا عبدالوهاب، علی خان قاجار، محمدعلی خان، مصطفی بیگ، میرزا شکرالله و میرزا محمدعلی، محسن خان، میرزا محمد خان و میرزا اسحاق. (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، ص ۲۰۷۵-۲۰۷۶؛ همو، المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۳۵۴).

لازم به ذکر است به دلیل اهمیت مشق ژیمناستیک، آموزش آن در مدرسه دارالفنون نیز مورد توجه قرار گرفت و مسیو فلمر^۱ پروسی، معلم علم توپخانه (اعتمادالسلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، ص ۲۱۳۰) در سال ۱۳۰۱ ق در کنار علومی همانند نقشه‌کشی، حکمت طبیعی، قلعه‌سازی، تاکتیک (علم جنگ)، علم اسلحه، تاریخ و... به شاگردان پیاده نظام و توپخانه ژیمناستیک آموزش می‌داد. (فلمر، ص ۱-۷). یکی از معلمان اتریشی قشون، کاستر خان مهندس باشی بود که در زمینه تخصص خود دو جلد کتاب ترجمه کرد: (۱) قانون مشق نظامی، این اثر با موضوع مشق جدید نظام اتریش، توسط کاستر خان، سرتیپ اول و کریم خان، نایب اول، ترجمه و به سال ۱۲۹۶ ق در ۸۲ صفحه چاپ شد. کتاب شامل یک فصل با عنوان «در تعلیم سرباز فردا فرد» است و در مبحث نخست آن آمده است:

سربازان را محض آن فردا فرد تعلیم دهند که هر یک به قدر لزوم جلادت و چابکی بدنی و قابلیت شخصی پیدا کنند و طرز نگاهداری و استعمال اسباب اسلحه خود را یاد گیرند تا آنکه در در وقت جنگ بتوانند به کار برند (قانون مشق نظامی، ص ۱).

(۲) قانون مشق گروهان، این اثر نیز توسط کاستر خان و کریم خان ترجمه و به سال ۱۲۹۹ ق در ۵۴ صفحه منتشر شد.

آموزش توپچیان

دیگر فعالیت مهم اتریشی‌ها، آموزش توپچیان با هدف تشکیل یک توپخانه جدید و نیرومند بود. در این راستا، ششصد نفر توپچی به صورت نمونه برگزیده شدند (شیبانی، ص ۲۱۲) و زیر نظر واگنر قرار گرفتند. آنها در سال ۱۲۹۷ ق یعنی یک سال بعد از شروع آموزش، پس از فراگیری مهارت‌های لازم، با توپ‌های ته‌پیر خرید شده از اتریش در حضور ناصرالدین شاه امتحان دادند. (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، ص ۲۰۰۴).

از جمله اقدام‌های بدیع معلمان اتریشی توپخانه، تألیف کتابچه‌هایی در زمینه تیراندازی توپ‌ها با هدف صرفه‌جویی در مصرف باروت و گلوله بود. در این روش، به هنگام تیراندازی با توپ ایرانی یا اتریشی، معیار و درجه باروت و ماسوره^۱ را به ابعاد مختلف امتحان می‌کردند و می‌نوشتند و بعد از به‌دست آمدن میزان کلی، توپ به انبار توپخانه تحویل داده می‌شد و توپ دیگری گرفته می‌شد. پس از پایان تیراندازی با تمام توپ‌ها و به دست آمدن درجه‌ها، کتابچه‌ای شامل معیار باروت، ارتفاع، درجه، خط ماسوره نارنجک^۲ توپ‌ها، قیس^۳ و خمپاره نوشته و چاپ می‌شد و مطالعه و استفاده از آن به هنگام مشق یا نبرد باعث آسانی کار و سرعت صاحب منصب و سرباز در زمان تیراندازی می‌شد (قائم مقامی، ص ۲۵۰-۲۵۱).

دیگر معلم اتریشی علم توپخانه، ژنرال پُرشنگ خان فرمانده کل قشون بود که به صورت نظری و عملی صاحب منصبان و سربازان را تعلیم می‌داد؛ تا جایی که همه صاحب منصبان توپخانه قدیم و جدید سبک اتریش و مهندس، تحت آموزش او بودند. پُرشنگ خان، در کلاس درس، مباحثی مانند علائم شیپور و قانون مشق سواره را به شاگردان می‌آموخت و به منظور آموزش علمی، قانون‌هایی را در خصوص تیراندازی از جمله قانون تیراندازی خمپاره تدوین کرد. وی در زمینه مشق توپخانه نیز چند نوع مشق شامل مشق توپ ایرانی، مشق توپ اتریشی، مشق پیاده و مشق توپچیان کوچک را آموزش می‌داد (آرشیو ملی ایران، سند شماره ۷۴۰۲-۲۹۵). توپچیان بعد از مراحل

۱. ماسوره/ماسوله وسیله‌ای در گلوله توپ، قپوز یا خمپاره برای منفجر کردن آن به هنگام رسیدن یا اصابت به هدف (یحیی مدرس و دیگران، ص ۵۲۶).

۲. نارنجک: نوعی گلوله توپ یا خمپاره با بدنه فلزی یا کاغذی که درون آن را با باروت، مواد آتش‌زا، ساچمه یا اجزای دیگر پر می‌کردند و دارای ماسوره تنظیم زمان انفجار بود (همو، ص ۵۸۳).

۳. قیس/قپوز: نوعی توپ که خط گلوله آن منحنی است (همو، ص ۴۴۰).

آموزش، به افواج می‌پیوستند. در سال ۱۳۰۶ ق شمار توپچی‌های طرح اتریشی ۱۸۲ نفر بود. (اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۳۵۵). در اسناد تاریخی گزارش‌هایی با عناوین «گزارش قشون حاضر در میدان مشق دارالخلافه»، «راپورت تیراندازی توپخانه» و «راپورت توپخانه و قورخانه مبارکه» آمده است (آرشیو ملی ایران، سند شماره ۷۴۰۲-۲۹۵). در سال ۱۳۰۶ ق گزارشی با عنوان «راپورت توپخانه مبارکه» درخصوص فعالیت‌های پرشنگ خان، تهیه شده است که در بخشی از آن چنین آمده است:

هفته‌ای سه روز هم تمام قورخانچیان در میدان مشق مشغول مشق پا و قواعد نظامی هستند. [...] مجلس درس صاحب منصبان و مشق سواره و پیاده و تیراندازی و سایر خدمات همه معمول و منعقد است. هفته‌ای سه روز مشق در میدان بزرگ و منعقد است. [...] هفته‌ای دو روز هم با اقسام توپ‌های فرنگی و خمپاره و قیس و سایر اسلحه توپخانه تیراندازی می‌شود و عموم صاحب منصبان درس تیراندازی جنرال پرشنگ خان حاضر می‌شوند. هفته‌ای دو روز دیگر که در حقیقت ایام تعطیل است مشغول اصلاح اسلحه و ملبوس و ترتیب توپ‌های انبار می‌باشند. [...] چند نفر از صاحب منصبان و یک دسته توپچی به واسطه نامناسبی مکان حالیه تیراندازی به دستورالعمل حضرت والا در پشت باغ مبارکه شاه که مکانی مناسب و تا پای کوه بلامانع است مشغول احداث خط نشانه و تعیین مکان تیراندازی و مکان نشانه توپ و خمپاره با اسباب و ادوات هندسی بودند از صبح تا دو ساعت به غروب مانده مواظب این کار شدند (آرشیو ملی ایران، سند شماره ۷۴۰۲-۲۹۵).

پرشنگ خان همچون دیگر هم‌تایان برای انتقال بهتر دانش و تجربه، کتاب‌هایی نیز تدوین کرده است: (۱) علم اسلحه‌شناسی و قانون تیراندازی توپخانه که برای شاگردان مدرسه ناصری و صاحب منصبان توپخانه نوشته شده است و توسط حسن خان سرهنگ به فارسی ترجمه شد و در سال ۱۳۰۸ ق به چاپ رسید. فهرست مباحث کتاب عبارتند از: در بیان تعریف لوله، در بیان انواع آتش‌فشان‌ها، در بیان عراده و قورخانه توپ، در تدارک و ملزومات توپ و قیس، در بیان تیراندازی توپ‌های خان‌دار و تعلیمات در تیراندازی خمپاره. (۲) قواعد مشق و فنون توپخانه که آن نیز به همت حسن خان سرهنگ به فارسی ترجمه شد و توسط چاپخانه علمیه در سال ۱۳۰۴ ق به چاپ رسید. مشق توپ

۹ سانتیمتری و ۸ سانتیمتری صحرائی،^۱ مشق توپ ۸ سانتیمتری سواره،^۲ مشق توپ ۷ سانتیمتری کوهی،^۳ مشق رسد^۴ توپ کوهی، مشق باطری^۵ توپ کوهی، به کار بردن توپخانه کوهی در جنگ، تعلیمات مخصوص جنگ، مشق باطری صحرائی، مشق دیویزیون^۶ باطری‌های صحرائی و مشق خمپاره، فهرست مطالب کتاب است.

احیای مشق مخبران

یکی از مشق‌هایی که افسران اتریشی به آموزش آن پرداختند مخبران بود. این مشق در دوره سلطنت محمد شاه قاجار معمول و بعد متروک شد و چون دوباره در اروپا رواج یافت، در ایران نیز مورد توجه قرار گرفت (روزنامه ایران، شماره ۳۷۸، ص ۱). در این تمرین، افراد به هنگام شلیک، زنجیر بسته و به طرف دشمن حرکت می‌کردند (همان، شماره ۵۲۹، ص ۲-۳).

اردوهای نظامی

در زمان فعالیت افسران اتریشی تشکیل اردوهای نظامی در ولایات و ایالات مهم در دستور کار قرار گرفت. یکی از آنها، اردوی آذربایجان در قالب پنج فوج، یک هزار سواره و دوازده عراده توپ بود که توسط امیرکبیر، نایب السلطنه^۷ وزیر جنگ به ریاست امیرزاده ناصرالدوله سرتیپ اول، تجهیز و برای اقامت در پادگان‌های نقاط مرزی آذربایجان روانه شد (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری ج ۳، ص ۲۱۰). در این اردو، کاپیتان واگنر حضوری فعال داشت و اقدام‌هایی چون مرمت قلعه ارومیه و بازدید و بررسی بعضی پل‌ها، سرنهرها، ناهمواری‌ها و راه‌های محل عبور عراده و توپخانه را

۱. توپ صحرائی: توپی دارای عرابه چرخ‌دار که به وسیله اسب کشیده می‌شد (یحیی مدرسی و دیگران، ص ۱۵۸).
۲. توپ سواره: توپی که با اسب کشیده و خدمه آن نیز بر روی توپ سوار می‌شدند (همو، ص ۱۵۶).
۳. توپ کوهی: توپ کوهستانی (یحیی مدرسی و دیگران، ص ۱۵۹).
۴. رسد Rasad واحد پیاده کوچک‌تر از دسته یا گروهان و بزرگ‌تر از بهره یا جوقه (همو، ص ۲۸۳).
۵. باطری/Batri واحد توپخانه کوچک‌تر از دیویزیون و بزرگ‌تر از رسد مرکب از چهار یا شش توپ (همو، ص ۶۶).
۶. دیویزیون Diviziyon واحد پیاده نظام بزرگ‌تر از بریگاد یا تیپ، واحد توپخانه بزرگ‌تر از باطری و کوچک‌تر از توپخانه ذخیره لشکر (همو، ص ۲۷۳).
۷. کامران میرزا فرزند ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۵ ق پس از عزل عزیز خان مکرری سردار کل، سمت او را عهده دار گردید. در همین سال نیز ملقب به امیرکبیر شد. در سال ۱۲۸۸ ق به وزارت جنگ منصوب شد. اما در همین سال مسؤلیت وزارتخانه یاد شده به میرزا حسین خان سپهسالار سپرده شد. وی در ۱۲۷۵ ق ملقب به نایب السلطنه شد. به مدت ۱۶ سال از ۱۲۹۷-۱۳۱۳ ق وزارت جنگ را بر عهده داشت (سلیمانی، ص ۱۹۳-۱۹۴).

بررسی عملکرد و نقش مستشاران اتریشی.../۴۷

به منظور ساخت یا بازسازی پی گرفت. همچنین، برخی دیگر از صاحب منصبان و توپچیان اتریشی با شش عراده توپ اتریشی حاضر بودند و تپه محل استقرار توپخانه و تدارکات و قورخانه بر اساس نقشه کاپیتان استانداسکی تعیین شد (روزنامه ایران، شماره ۴۶۲، ص ۲). این اردوها در سال‌های بعد نیز تکرار شد، در گزارشی به سال ۱۳۰۴ ق تمرین نیروهای اردو این چنین توصیف شده است:

بعد از فرمایشات نواب والا و واگنر در اردوی نظامی آذربایجان مشغول کماندانی^۱ پیاده نظام و توپخانه شد از دو ساعت و نیم از دسته گذشته الی شش و نیم نایره جنگ و قتال طرفین جریان داشت خود نواب والا شاهزاده شخصاً مشغول کماندانی توپخانه بود مدت چهار ساعت پیوسته افواج از سنگری به سنگری دیگر حمله‌ور می‌شدند... (روزنامه ایران، شماره ۶۱۶، ص ۳)

در باره برگزاری اردو در خارج شهر تبریز اثری با عنوان کتابچه احکام یومیه اردوی نظامی تألیف شده است. نویسنده رساله را در احکام و وظایف روزانه اردوی نظامی ارتش ایران در ۲۵ برگ در دارالسلطنه تبریز نگاشته است و وقایع به تفکیک روز از تاریخ ۱۹ شوال ۱۳۰۳ تا شنبه ۲۸ ذی الحجه ۱۳۰۳ ق در آن آمده است.

آموزش سبک اتریشی در دیگر ایالات و ولایات

اصفهان

سبک اتریشی مورد توجه ظل السلطان حاکم اصفهان، فارس، عربستان، و لرستان نیز قرار گرفت و برای تعلیم و تربیت افواج کرمانشاهان و افواج مأمور عربستان از مرکز درخواست فرستادن چند نفر معلم کرد. از این رو، امیرکبیر، نایب السلطنه وزیر جنگ، سه نفر از ارباب رژیمن‌های عراق را به نام‌های حسین خان نایب اول، باقر خان نایب اول و مصطفی خان نایب اول که به شیوه اتریشی توانا و مهار بودند مأمور اصفهان کرد (روزنامه ایران، شماره ۴۶۶، ص ۲).

آذربایجان (تبریز)

یکی دیگر از مراکز آموزش سبک اتریشی در میان افواج ساکن در آن در دستور کار قرار گرفت تبریز بود. در سال ۱۳۰۵ ق ژنرال واگنر برای همیشه در آنجا اقامت گزید و به مشق قشون پرداخت (روزنامه ایران، شماره ۶۳۷، ص ۳).

۱. کماندانی: Komandani فرماندهی، سرکردگی (یحیی مدرس و دیگران، ص ۴۹۳).

فعالیت مستشاران اتریشی در قورخانه تهران

چنانکه در مباحث مطرح شده مشخص است بیشتر اقدام‌های اتریشی‌ها، آموزش و مشق قشون بود. اما با هدف انتقال فناوری نظامی نیز چند نفرشان در قورخانه تهران استخدام شدند و در زمینه ساخت توپ، تفنگ (کرزن، ج ۱، ص ۷۶۵؛ آرشیو ملی ایران، سند شماره ۲۷۴۰۲-۲۹۵)، گلوله و فشنگ فعالیت داشتند (روزنامه ایران، شماره ۳۸۴، ص ۲) از جمله آنها می‌توان به مسیو پُتو، استاد و سرپرست کارخانه فشنگ‌سازی قورخانه اشاره کرد (روزنامه ایران، شماره ۶۱۰، ص ۲؛ اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۳۵۵؛ کرزن، ج ۱، ص ۷۶۵). در سال ۱۳۰۳ ق‌هنگامی که وزیر جنگ یک دستگاه فشنگ‌سازی از اروپا خرید، نصب دیگ بخارش با کمک مسیو پُتوانجام شد (روزنامه ایران، شماره ۶۱۰، ص ۲).

سرانجام کار مستشاران اتریشی

برنامه گسترده و دراز مدت قاجارها برای آموزش قشون که شامل ۳۰ هزار نفر می‌شد (کرزن، ج ۱، ص ۷۴۵) به دلائل مختلفی موفق نبود. امین‌الدوله از رجال دربار ناصری این برنامه را سطحی و غیر واقع‌بینانه می‌دانست و در این خصوص نوشته است:

افواج عراق را مقرر داشتند به سبک قشون اتریش مرتب شود در حالی که بنیان عمل و اصول محل با مقصود مطابقت نداشت. همین قدر نفرات سرباز و توپچی عوض شد به جای پیر از کار افتاده جوان‌ها داخل خدمت شدند، از متعلمین مدرسه دولتی هریک چند کلمه زبان فرانسه آموخته و مقدمات فنون قشونی دیده بودند به این حوزه دعوت شدند، لباس نظامی اتریش که بدتر و زشت‌تر از لباس قشونی هر قوم است برای سرباز و صاحب منصب ایرانی دوخته و مبلغ گزاف به این تفنن و هوس صرف شد و بالاخره مجبور شدند دوباره افواج مزبوره را به سیرت اولی برگردانند... (ص ۵۶).

مهم‌ترین دلیل موفق نبودن مستشاران اتریشی، مانع تراشی دولت روسیه بود که فعالیت آنها را در اساس مخالف با منافعش در ایران می‌دانست. سرانجام نیز، دسته قزاق تحت آموزش افسران روس، جای نظام اتریشی را گرفت و معلمانی از جمله واگنر در مدرسه دارالفنون در رشته‌های غیر تخصصی همچون تاریخ طبیعی به تدریس مشغول شدند (هدایت، ص ۵۲). در آن زمان روسیه، همانند انگلستان، مخالف نفوذ کشور یا نیروی سومی در ایران بود. از دیگر دلائل شکست طرح، فقدان پایگاه اتریشی‌ها در

دیوان سالاری و دربار ایران، مخالفت برخی واحدهای نظامی قدیمی و اختلاف افسران اتریشی با یکدیگر و تلون مزاج و بی‌ثباتی شخصیت ناصرالدین شاه بود (کرزن، ص ۲۳۹). از طرفی، یاد نگرفتن زبان فارسی برای ارتباط بیشتر با نیروهای ایران و درافتادن با دولت ایران نیز بر ناکامی آنها افزود و باعث شد بیشترشان با دلخوری ایران را ترک کنند. چند نفر باقی مانده به فعالیت ادامه داده و اثری از آنها به نام گروه اتریشی بر جای ماند (کرزن، ج ۱، ص ۷۴۵). در سال ۱۳۰۷ ق شمار افسران اتریشی حاضر در ایران، هفت افسر شامل شش ژنرال و یک سرگرد بود (همان، ج ۱، ص ۷۴۶). طرح اتریشی که در اواخر دوره ناصری تضعیف شده بود؛ سرانجام در زمان مظفرالدین شاه به دلیل بی‌توجهی دولت، رقابت با قزاق‌خانه، کمبود بودجه و نداشتن اختیار کافی فرمانده، منحل و واگتر و دیگر افسران نظام اتریش ایران را ترک کردند (صفائی، ص ۲۰۲-۲۰۴).

نتیجه

استخدام مستشاران اتریشی از جمله دستاوردهای سفر دوم ناصرالدین شاه به اروپا بود که با هدف شکل‌گیری قشونی نوین و مدرن با استفاده از دانش و فناوری یک کشور غیر استعماری برنامه‌ریزی شد. فعالیت اتریشی‌ها از سال ۱۲۹۶ الی ۱۳۱۶ ق به طول انجامید و در این مدت طولانی ۳۰ هزار نفر از نیروهای قشون آموزش دیدند. در این میان، شماری از افسران ایرانی دانش و مهارت لازم را درخصوص سبک جدید کسب کردند و در کنار افسران اتریشی به مشق فوج‌ها پرداختند و برخی برای آموزش به اصفهان و آذربایجان فرستاده شدند. همچنین، تعلیم دانش آموزان و دانش‌آموختگان مدرسه دارالفنون و ناصری نیز در دستور کار قرار گرفت. با این حال، این فعالیت‌های گسترده و گوناگون و طولانی مدت، نتایج تأثیرگذار و مطلوبی به همراه نداشت و هدف دولت مردان قاجار را برای تشکیل قشونی جدید به سبک اتریشی محقق نکرد. دلایل اصلی این عدم توفیق را می‌توان مخالفت روس‌ها با نفوذ اتریشی‌ها در ایران و نیز هم‌ساز نشدن اتریشی‌ها با نظام دربار ایران دانست.

منابع

- آرشیو ملی ایران، پرونده شماره ۷۴۰۲-۲۹۵.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷ش). تاریخ منتظم ناصری. ج ۱ و ۳. تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.
- _____ . (۱۳۶۳ش). المآثر و الآثار: چهل سال تاریخ ایران. ج ۱. به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- پرشنگ خان. قانون مشق توپ. [چاپ سنگی]. ترجمه حسن خان سرهنگ. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره دستیابی ۶-۲۶۶۹۳.
- _____ . علم اسلحه شناسی و قانون تیراندازی توپخانه. [چاپ سنگی]. ترجمه حسن خان سرهنگ. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره دستیابی ۶-۱۲۵۳۵.
- خاطرات سیاسی امین الدوله. (۱۳۷۰ش). به کوشش حافظ فرمانفرمائیان. تهران: امیرکبیر.
- روزنامه ایران، شماره‌های ۳۸۴ (۹ جمادی‌الاولی ۱۲۹۶ق)؛ ۳۷۸ (۲۴ صفر ۱۲۹۶ق)؛ ۴۰۴ (۳ محرم ۱۲۹۷ق)؛ ۴۶۲ (۲۶ شعبان ۱۲۹۸ق)؛ ۴۶۶ (۲۴ شوال ۱۲۹۸)؛ ۵۲۹ (۴ محرم ۱۳۰۱ق)؛ ۶۱۰ (۹ ذی‌الحجه ۱۳۰۳ق)؛ ۶۱۶ (۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۰۴ق)؛ ۶۳۷ (اول محرم ۱۳۰۵ق).
- سلیمانی، کریم. (۱۳۷۹ش). القاب رجال دوره قاجاریه. تهران: نشر نی.
- شیبانی (صدیق الممالک)، میرزا ابراهیم. (۱۳۶۶ش). منتخب التواریخ. تهران: علمی.
- صفائی ابراهیم. (۱۳۴۹ش). اسناد نویافته، تهران: سخن.
- قانون مشق گروهان. [چاپ سنگی]. ترجمه کاستر خان و کریم خان قاجار. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره دستیابی ۶۱۶۳-۶.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۴۸ش). یکصد و پنجاه سند تاریخی، از جلایریان تا پهلوی. تهران: ستاد بزرگ ارتشداران.
- فلاحی، اکبر. (بهار و تابستان ۱۳۹۲ش). «دارالفنون و نقش و جایگاهش در آموزش علوم و فنون نوین نظامی در عصر ناصری». تاریخ علم، دوره ۱۱، شماره ۱، ص ۴۷-۷۴.
- فلمر. فهرست علمی که مسیو فلمر درس داده است. نسخه خطی شماره ۱۱۸۳۱-۵ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- کاستر خان مهندس‌باشی. قانون مشق نظامی. نسخه خطی شماره ۲۵۹۱۱-۶ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- کتابچه احکام یومیه اردوی نظامی. نسخه خطی شماره ۲۳۳۵۰-۵ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

بررسی عملکرد و نقش مستشاران اتریشی.../ ۵۱

کرزن. جرج . ن. (۱۳۶۲ش). ایران و قضیه ایران. ج ۲و۱. ترجمه وحید مازندرانی. ، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مدرسی، یحیی، سامعی حسین و صفوی میرهن زهرا. (۱۳۸۰ش). فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار: قشون و نظمیة. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

واگنر. فرامین مشق ژیمناستیک. [چاپ سنگی]. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره دستیابی ۱۲۶۰۳-۶.

ولایتی، علی اکبر. (۱۳۷۵ش). تاریخ روابط خارجی ایران دوران ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه. تهران: وزارت امور خارجه، مؤسسه چاپ و انتشارات.

هدایت، مهدیقلی خان. (۱۳۴۴ش). خاطرات و خطرات. تهران: زوار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی